

Эшманова С.К.

ТЕКСТТИН АНЫКТАМАЛАРЫ ЖАНА ЖАЛПЫ КӨРСӨТКҮЧТӨРҮ ЖӨНҮНДӨ

Эшманова С.К.

ОБ ОПРЕДЕЛЕНИИ И ОБЩИХ СВОЙСТВАХ ТЕКСТА

S.K. Eshmanova

ON THE DEFINITION AND GENERAL PROPERTIES OF THE TEXT

УДК: 811.004

Макалада текст лингвистикасынын мазмуну аныкталды. Текстологиянын концепциялары сыпаттоого алынды. Анын объектиси болгон тексттин жалпы белгилери мүнөздөлдү. Тексттин категориялары жиктелди.

Негизги сөздөр: текст, тексттин категориялары, тексттин белгилери, тексттин аныктамасы, текст лингвистикасы, текстология, тексттин теориясы.

В статье определена сущность лингвистики текста. В ней охарактеризованы концепции текстологии. Выявлены общие признаки текста как объекта теории. Разграничены категории текста.

Ключевые слова: текст, категории текста, признаки текста, определение текста, лингвистика текста, текстология, теория текста.

The article defines the essence of text linguistics. It characterizes textual concept. The general features of the text as a text object theory. Delineated categories of text.

Key words: text, text category, features of the text, the definition of the text, text linguistics, textual criticism, the theory of the text.

Текст – көп пландуу, түрдүү деңгээлдеги каражаттарды ар тараптан камтыган кептик түзүлүш. Ошондуктан анын аныктамалары, дефинициялары да ар кыл. Текст теориясында канча изилдөө арналса, ошончо эле аныктаманы кездештирүүгө болот. Булардын айрымдарын талдабай, баа бербей эле келтирип салыштырып көрөлү.

Е. Косериуберген аныктамада тексттин оозеки, жазуу түрүндөгү кеп аракетин катары сыпатталып, анын байланыштуулугу, индивидуалдуулугу жана кырдаалдуулугу белгиленет [9, 515 б.]. М. Хэллидейдин ою боюнча, сөздөрдүн тобу жана сүйлөмдөрдүн жыйындысы – текст эмес. Текстте тилдик мүмкүнчүлүктөр актуалдашат. Угулуп жана окулуп жаткан маалыматтар текст болуп саналат [16, 139 б., 142 б.]. К. Гаузенблаз менен В.И. Кодухов текстти кептик чыгарма деп аташат [2, 57-78 б., 8, 114 б.].

В.И. Клычникованын пикири М. Хэллидейдин сөзүнө тетири келет: “Под текстом понимается реально высказанное (написанное и т.д.) предложение или совокупность предложений (включая отрезок устной или письменной речи любой длины, вплоть до целого литературного произведения, произведения устного народного творчества и т.п.), могущее, в частности, служить материалом для наблюдения данного языка общения” [7, 9 б.]. Бул аныктамада тексттин оозеки-жазуу түрүндө уюшкан

ар түрдүү көлөмдө (сүйлөмдөн бүтүн чыгармага чейинки) болуп, байкоого материал боло ала турган сүйлөм же сүйлөмдөрдүн жыйындысы текст деп аталат. Ушуга жакын аныктаманы Т.М. Николаева да берет: “...Связной текст понимается обычно как некоторая (законченная) последовательность предложений, связанных по смыслу друг с другом в рамках общего замысла автора” [14, 6 б.]. Эки аныктамада тең тексттин түзүүчүсү катары сүйлөм белгиленет. Клычникова сүйлөмдөрдүн жыйындысын эле текст десе, Николаева маани жактан байланыштуулукту (связанность), бүткөндүктү (законченность) жана автордук милдет-мүдөөнү (замысел) да эсепке алат.

Л.М. Лосева текстти жазма түрүндө турпатталган мазмун, структуралык жактан бүтүн жана автордук мамилесин чагылдырган маалымат катары мүнөздөйт [10, 4 б.]. Бул аныктамада көлөм, сүйлөм белгиленбейт, бирок изилдөөчү жазма формасындагы гана мазмуну, түзүлүшү боюнча бүтүн чыгарманы текст деп атайт.

Эң толук аныктама Р.И. Гальперинге таандык. Ал: “Текст – это произведение речетворческого процесса, обладающее завершенностью, объективированное в виде письменного документа, литературно обработанное в соответствии с типом этого документа, произведение, состоящее из названия (заголовка) и ряда особых единиц (сверхфразовых единиц), объединенных разными типами лексической, грамматической, логической, стилистической связи, имеющее определенную целенаправленность и прагматическую установку” [1, 18 б.]. Мында кеп аракетинин натыйжасы болгон, бүтүн, жазма документ катары турпатталган, аталышы бар, фразадан чоң өзгөчө бирдиктерден турган, лексикалык, грамматикалык, логикалык, стилистикалык байланыштарга ээ, айкын максатка жана прагматикалык багытка баш ийген чыгарма текст деп аталып жатат.

Психолингвистикалык аныктаманы Т.М. Дридзе сунуштайт. Ал: “Текст как целостная коммуникативная единица – это некоторая система коммуникативных элементов, функционально (т.е для данной конкретной цели/целей) объединенных в единую замкнутую иерархическую семантика-смысловую структуру общей концепцией или замыслом (коммуникативной интенцией)” [5, 49 б.]. Мында текст бүтүн коммуникативдик бирдик катары жалпы концепция же интенция аркылуу бирдиктүү жабык иерархиялык маани-маңыздык структурага функцио-

налдык жактан бириккен коммуникативдик элементтердин системасы боло алары белгиленет.

С. Өмүралиеванын ою боюнча: “Текст – белгилүү бир кабар берүүчү логикалык, психологиялык таасирдин негизинде жаралган грамматикалык каражаттардын жардамы менен ишке ашуучу бир жумуру бүтүндүк” [15, 16 б.]. Бул аныктамада тексттин кабар берүүчүлүк касиети, бүтүндүгү, грамматикалык каражаттар аркылуу уюшуусу, логикалык-психикалык негиздүүлүгү белгиленет, бирок максат, тема байланыш ж.б. белгилер көрсөтүлбөйт.

С.Ж. Мусаев болсо “текст илимий изилдөө предмети катары (лингвистикалык бирдик эмес) релеванттык карым-катыштагы ички элемент-бирдиктердин өз ара өтмө катар байланышы, шарттоочулук мүнөзү аркылуу уюштурулуп, белгилүү бир коммуникативдик максаттуулукка багытталган структуралык-семантикалык жана функционалдык касиеттерге ээ кептик бүтүндүк, бүтүн бирдик” деп аныктайт [13, 21 б.]. Бул аныктамада тексттин кептик бүтүндүгү, элементтердин байланыштуулугу жана биримдиги, структуралык-семантикалык жана коммуникативдик-функционалдык жактан бир максатка баш ийгендиги белгиленет.

А.И. Горшковдун аныктамасы да текстти ар тараптан камтыйт. Ал текстке берилген мүнөздөмөлөрдү жалпылап, тексттин негизги белгилерин атайт: “1) выраженность, 2) упорядоченность, или структурность, 3) завершенность, 4) содержательность, или информативность, 5) соотносимость с одним из жанров художественной или нехудожественной словесности, 6) ограниченность и 7) воспроизводимость.”

Итак, т е к с т – это (1) выраженное в письменной или устной форме (2) упорядоченное и (3) завершенное *словесное целое*, (4) заключающее в себе определенное содержание, (5) соотносимое с одним из жанров художественной или нехудожественной словесности, (6) ограниченное от других подобных целых и (7) в случае необходимости воспроизводимое в том же виде” [3, 64-65 бб.].

Бул мүнөздөмө тексттин белгилерин жалпылайт. Тексттин белгилери катары: 1) тилдик белгилер аркылуу турпатталгандык, белгилүү турпатка (жазмага тамга же оозеки кепте тыбыш аркылуу) ээ болгондук; 2) тизмектешкендик, иретке келтирилгендик, уюшулгандык же структуралуулук; 3) бүтүндүк, бүткөндүк; 4) мазмундуулук, маалымат берүү жөндөмдүүлүгү; 5) тигил же бул жанрга тиешелүүлүк, пикир билгизүү сфера-чөйрөлөрүнүн айкындыгы; 6) чектин аныктыгы, баш-аягынын жиктелгендиги; 7) кайрадан колдонуу мүмкүнчүлүгү, керек учурда бүтүн бойдон тикеленүүгө жөндөмдүүлүгү аталган. Бул белгилердин айрымдары (1,2,6) Ю.М. Лотман кенен талдайт [11, 67-69 бб.].

Т.М. Маразыковго кайрылып, бул окумуштуу тексттин төмөндөгүдөй аныктамасын жана белгилерин алдынкы планга чыгаргандыгын айтууга болот: “Текст – кандайдыр бир ойду, предметти, маалыматты туюндуруш үчүн түзүлгөн, бир темага

багышталган, өзүнүн семантикалык-коммуникативдик, структуралык жана функционалдык-стилдик бүтүндүгү бар сүйлөшүүнүн бирдиги” [12, 125 б.]. Демек, бардык эле текст:

- 1) кандайдыр бир коммуникативдик максатты көздөйт;
- 2) кандайдыр бир информацияны туюндурат;
- 3) салыштырмалуу аяктаган түргө, маанилик бүтүндүккө ээ болот;
- 4) конкреттүү темага багышталат;
- 5) басымдуу көпчүлүк учурда семантика-структуралык бирдиктерге бөлүнөт;
- 6) структуралык жактан уюшулуп, семантикалык жактан интеграцияланып, биригип турат;
- 7) бардык эле тексттер кайсы бир функционалдык стилдин бир түрүнө кирет.

Булар тексттин негизги белгилери [12, 83-84 бб.]. Биз мындагы *сүйлөшүү* термининин ордуна *кеп* терминин колдонобуз. Бул аныктама эң жалпы аныктамаларга кирип, текстти түзгөн зарыл касиеттердин баарын камтып тургандыгы менен көңүлгө аларлык.

Жогоруда келтирилген материал текстти аныктоо оной болбостугунан кабар берет. Текст так аныктамага ээ эмес. Мында изилдөөчүнүн позициясы орчундуу роль ойнойт. Бирөөлөр текстти жазма кептик чыгарма катары мүнөздөшсө (Л.М. Лосева, Р.И. Гальперин), башкалар аны оозеки түрдө да болушун ырасташат. Айрымдары бүтүндүгүнө жана байланыштуулугуна басым салышса, башкалары компоненттүүлүгүнө, бөлүнүүчүлүгүнө жана татаалдыгына көңүл бөлүшөт. Кээ бир лингвисттер тексттин өнүгүп, дипамикалык-актуалдуулук багытта уюшулушун белгилешсе, айрымдары тигил же бул стилде колдонушуна байкоо салышат. Текстти ар тараптан изилдөө анын төмөнкүдөй белгилерин жиктөөгө негиз болот:

- 1) теманын аныктыгы; предметтин айкындуулугу;
- 2) бир максатка багынгандык; негизги идеянын болушу;
- 3) бир стилдик чөйрөгө баш ийгендик, стилдик бир өңчөйлүк;
- 4) жазма-оозеки (графика-тыбыштык) түрдө турпатталгандык;
- 5) маалымат (кыска же кенен) чагылдыруучулук, берүүчүлүк, сактоочулук жана таркатуучулук касиети; билим, тажрыйба топтоочулук жана чагылдыруучулук сапаты;
- 6) адресаттын, автордун же маалымат жөнөтүүчүнүн конкреттүүлүгү, көп учурда маалымдуулугу;
- 7) адресаттын, угуучу – окуучунун же маалымат алуучунун талабына ылайыкталышы;
- 8) адресант менен адресаттын байланышынын бетме-бет, маалымат каналы же убакыт-мейкиндик аркылуу ишке ашышы;
- 9) маалымат кабыл алуучунун (адресаттын) тексттин мазмунун, керектүүлүгүн, кызыктыгын ж.б. тараптарын баалоочулугу;

10) мазмундуулук, мазмунду камтыгандык, ички бирдиктердин бир мазмунга кошулушу;

11) татаалдыгы, композициялуулугу, жайылмалуулугу, ички бөлүнүштөргө жол коюшу, бирдиктерден, элементтерден жана бөлүкчөлөрдөн турушу;

12) ошол эле учурда бөлүктөрдүн туташтыгы жана түгөлдүгү;

13) бөлүктөрдүн, конституенттердин тизмектешүүчүлүгү; синтагмалуулук, ырааттуулук;

14) бөлүктөрдүн биригүүсү, кошулуусу же интеграциясы;

15) текст мазмунундагы парадигмалык-синтагмалык биримдиктин болуусу;

16) бөлүктөрдүн бири-бири менен байланышы; байланыштардын көп түрдүүлүгү (лексикалык, грамматикалык, композициялык, фигура-интонациялык ж.б.);

17) бүтүндүгү, толуктугу, элементтердин өз ара байланыштарынын бүтүндүктү жаратышы;

18) өз алдынчалыгы, автономдуулугу жана автосемантикалык сапатка ээ болушу;

19) баш-аягынын жиктелиши, өзүнчө мүнөздүү чектин болушу (сүйлөм-текстте: баш тамга менен чекит, илеп же суроо белгиси; ири чыгармада: пролог менен эпилог же башкы сөз менен соңку сөз);

20) ыраттуулуктун алга жылышы, динамикалуулугу, алга умтулуусу (бөлүктөн бүтүндүккө карай, башынан аягына карай);

21) бардык белгилердин жана көрсөткүчтөрдүн комплекстүүлүгү биргеликте тексттин мүнөздөмөсүн түзүшү ж.б.

Бул тексттик белгилердин ичинен эң салмактуусу жана түшүндүрүүчүлүк жактан баалуусу – интеграциялоочу касиети. Көп касиеттүүлүк объекттин татаал түзүлүштө экендигин айгинелейт. Көлөмү, түрү, жанры боюнча да текст ар сапаттуу. Тексттин эң кичи көлөмдөгүсү – сүйлөм. Ошондуктан сүйлөм-текст тууралуу айтууга болот. И.Р. Гальперин: "...В определенных условиях отдельное предложение может оказаться самостоятельным текстом, подобно тому, как морфема может стать окказиональным словом, слово – предложением. Однако это лишь спародические явления, не нарушающие общей характеристики текста" [1, 18 б.]. Ушундай эле ойду башка илимпоздор да айтышат [8, 10, 13 ж.б.].

Кээ бир илимпоздор тексттин айрым түрлөрүнө мүнөздүү белгилерди бардык тексттерге ыйгаруусу сын тагууга жол ачат. Мисалы, И.Р. Гальперин жогорудагы аныктамасында аталыштын (заголовктун) болушун тексттин белгиси дейт. Аталышы жок тексттер канча? Табышмактарга, макалдарга, велеризмдерге, анекдотторго кантип ат коюуга болсун? Аты жоктору текст болбой калабы? Ошондой чакан (жалпы эмес) көрсөткүчтөргө тексттин жазуу түрүндө документтелиши, сүйлөмдөрдөн турушу кирип кетет. Сүйлөм-текст сүйлөмдөрдөн турмак беле? Кулактандыруу текст катары оозеки деле аткарылышы мүмкүн.

Текстке мүнөздүү өтө жалпы категорияларды белгилөөдө да лингвист-текстологдордун ортосунда биримдик байкалбайт. Ц. Годоров тексттин 1) сүйлөмдөрдөн (вербалдык белги), 2) бөлүктөрдүн өз ара байланышынан (синтаксистик белги) жана 3) глобалдуу маани-маңыздан (семантикалык белги) турушун айтат. Н.Э. Энквист үчүн тема, элементтер (сөз, сөз айкаштары, сүйлөмдөр, стилистикалык ыкмалар) жана кесиндилердин байланышы баалуу. Т.В. Матвеева алдыңкы планга теманы, ой жүрүшүн, тоналдуулукту, баалоону, темпоралдуулукту, локалдуулукту жана композицияны алып чыгат. С.Г.Ильенко үчүн байланыштуулук, бүтүндүк, жайылмалуулук, интеграция жана континуум – тексттин жалпы белгилери [Караңыз: 17, 31-36 бб.].

Демек, тексттин категориялары саны жана сапаты боюнча окумуштуулар тарабынан ар түрдүүчө мүнөздөлөт. Баардык аныктамалар жана тексттин бүткүл белгилери биригип, бирин-бири кубаттап анын ички маани-маңызын толук ачып берет.

Адабияттар:

1. Гальперин И.П. Текст как объект лингвистического исследования. - М., 1989. - 139-б.
2. Гаузенблаз К.О характеристике и классификации речевых произведений//Новое в зарубежной лингвистике. Вып. VII. Лингвистика текста. - М., 1978. - 117-б.
3. Горшков А.И. Русская стилистика. Стилистика текста и функциональная стилистика. - М., 2006.
4. Дресслер В. Синтаксис текста// Новое в зарубежной лингвистике. Вып. VIII. Лингвистика текста. - М., 1978. - 117-б.
5. Дридзе Т.М. Язык и социальная психология. - М., 1980. - 272-б.
6. Ильенко С.Г. О семантическом «радиусе действия» предложения в тексте// Теория языка, методы его исследования и преподавания. - Л., 1981. - 13-21-бб.
7. Клычникова З.И. Психологические особенности обучения чтению на иностранном языке. - М., 1973. - 213-б.
8. Кодухов В.И. Психологическое направление в языкознании в преподавании русс. яз. - Илим, 1993. - 281-б.
9. Косериу Е. Современное положение в лингвистике. Известия АН СССР. т. 36, 1977, В 6, с. 513-521-бб.
10. Лосева Л.М. Как строится текст. - М., 1980. - 170-б.
11. Лотман Ю. Структура худ. текста. - М., 1970. - 248-б.
12. Маразыков Т.С. Текст таануу жана анын айрым маселелери. - 1 китеп. - Б., 2005. - 144-б.
13. Мусаев С.Ж. Текст: прагмат., структ. - Б., 2000. - 322-б.
14. Николаева Т.М. Лингвистика текста: соврем. состояние и перспективы// Новое в зарубежной лингвистике. Вып. VIII. Лингвистика текста. - М., 1978. - 3-17-бб.
15. Омуралиева С. Тексттин семантикасы жана структурасы. Филол. илим.док., дисс. Автореф. - Б., 1999. - 43-б.
16. Халлидей М.А.К. Место "функциональной перспективы предложения" (ФПП) в системе лингвистического описания // Новое в зарубежной лингвистике. М., 1978. Вып. XVIII - С. 138-143-бб.
17. Эшманова С.К., Зулпаров К.З., Кожоева Г.Ж. Тексттин негизги касиеттери жана алардын тутумундагы кайталануу-кайаланбоо конфигурациялары. - Ош, 2014. - 155-б.

Рецензент: д.филол.н., профессор Байгазиев С.